

WOKÓŁ PERIODYZACJI PROCESU HISTORYCZNEGO

Od adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego do nie-Marksowskiego materializmu historycznego

1. Wstęp

Zadaniem niniejszego artykułu jest próba przedstawienia historiozofii rozwijanej w ramach poznańskiej szkoły metodologicznej (dalej PSM). Ponieważ w tak krótkim szkicu całościowa prezentacja głównych koncepcji teorii procesu historycznego (pojęcie to będzie zamiennie używane z terminem historiozofia) obejmująca jej rozwinięcia

i zastosowania jest trudno wykonalna (jeżeli tekst miałby być zrozumiałą dla nieobeznanego z podstawową literaturą przedmiotu czytelnika)¹, chciałbym skoncentrować się na jednym tylko aspekcie/wymiarze teorii procesu historycznego rozwijanej w ramach PSM, ale takim, który daje w jakiejś mierze całościowy ogląd tej historiozofii. Za taki uznałem mianowicie problem periodyzacji rozwoju historycznego, który pozwala zaprezentować filozofię dziejów uprawianą w ramach PSM niejako w pigułce. Podstawą bowiem – czasami uświadamianą, a czasami nie – wyodrębniania okresów historycznych są zidentyfikowane prawa/mechanizmy rozwojowe/czynniki, które wpływają i kształtują poszczególne okresy historyczne [Topolski, 1996, s. 133-135].

Zadaniem niniejszego eseju jest zatem przedstawienie periodyzacji procesu społecznego przyjętego najpierw w adaptacyjnych rekonstrukcjach Marksowskiego materializmu historycznego, a potem w oryginalnych konstrukcjach koncepcji historiozoficznych nie-Marksowskiego materializmu historycznego (dalej n-Mmh) powstałego w ramach PSM.

2. Główne idee adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego (AIMH)

O naturze zależności adaptacyjnych. Sytuacją problemową, która generowała powstanie adaptacyjnej wykładni materializmu historycznego, był sposób rozumienia determinacji świadomości przez byt.

¹ Obok Leszka Nowaka – twórcy referowanych tutaj teorii – w różnych fazach swojej kariery naukowej i z różną intensywnością adaptacyjną interpretację materializmu historycznego rozwijali tacy autorzy, jak: Grzegorz Banaszak, Piotr Buczkowski, Jolanta Burbelka, Piotr Kasznia, Andrzej Klawiter, Krzysztof Łastowski, Krzysztof Niedźwiadek, a nie-Marksowski materializm historyczny – Tomasz Banaszak, Krzysztof Brzechczyn, Piotr Buczkowski, Mieszko Ciesielski, Lidia Godek, Andrzej Klawiter, Cezary Kościelniak, Katarzyna Paprzycka, Achim Siegel, Grzegorz Tomczak, Maurycy Zajęcki, Tomasz Zarębski.

W obiegowej interpretacji marksizmu globalne zależności pomiędzy siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji, bazą społeczną a nadbudową polityczno-prawną, warunkami społeczno-ekonomicznymi a określonymi stanami świadomości społecznej pojmowano na sposób przyczynowy. Rodziło to znane trudności interpretacyjne, gdyż nie wiadomo było, w jaki to sposób siły wytwórcze powodować mają pojawienie się określonych stosunków produkcji, baza społeczna (siły wytwórcze wraz ze stosunkami produkcji) – wpływać ma na nadbudowę polityczno-prawną, zaś warunki społeczno-ekonomiczne wywoływać wystąpienie określonych stanów świadomości społecznej.

Rozwiązaniem wspomnianej sytuacji problemowej było adaptacyjne pojmowanie tych zależności wysunięte przez Leszka Nowaka [1973]. Autor ten przyjmował, że mamy dwa zbiory stanów rzeczy: zbiór stanów rzeczy α – nazywany także zbiorem różnorodności, i zbiór stanów rzeczy β – nazywany zbiorem warunków. Niech stan rzeczy A (ze zbioru różnorodności α) w warunkach B ze zbioru β prowadzi do stanu rzeczy x . Zbiór owych następstw (np. stany rzeczy x i y) uporządkowany jest pod określonym względem. Mianowicie wyróżnione stany rzeczy wykazują w określonym stopniu własność k . Można je zatem uporządkować w zależności od stopnia natężenia owej cechy. I tak przykładowo stan rzeczy x posiadający własność k w stopniu wyższym poprzedza będzie stan rzeczy y , który posiada cechę k w natężeniu niższym. Zależność adaptacyjną zbioru α od warunków B ze zbioru β ze względu na wielkość k przedstawia się w postaci formuły:

$$A_{opt} = ad_k(\alpha, B),$$

którą czytamy: ze zbioru stanów rzeczy α upowszechnia się ten, który – przy danych warunkach B – prowadzi do rezultatu posiadającego własność k w stopniu najwyższym; ten stan rzeczy ze zbioru α oznaczamy jako A_{opt} . Wielkość k nazywa się kryterium adaptacji, a funkcję ad – funkcją adaptacji.

Swoją propozycję interpretacyjną autor ten ilustrował następującym przykładem. Załóżmy, że ktoś wymyślił nowe urządzenie zapewniające wzrost wydajności pracy, a zatem – możliwość wzrostu produktu dodatkowego. Właściciele, porównując różne systemy

organizacji produkcji (przekazane przez tradycję, wymyślone przez specjalistów itd.), wybierają taki, który w ich opinii zapewni im – przy stosowaniu owego urządzenia – wzrost produktu dodatkowego. Jeżeli jednak oczekiwany wzrost nie nastąpił, to właściciele, sądząc, iż się pomylili w swoim wyborze, będą szukali nadal właściwego systemu organizacji produkcji. Jeżeli któryś z nich będzie zwlekał z reorganizacją produkcji, to będzie otrzymywał coraz mniejszy produkt dodatkowy, aż w końcu zbankrutuje. Po dostatecznie długim czasie metodą prób i błędów oraz eliminacji tych, którzy uczą się nie dość szybko, w danej dziedzinie gospodarki nastąpi upowszechnienie optymalnego systemu organizacji produkcji ze względu na stosowane urządzenie. Działający w ten sposób mechanizm adaptacji systemów produkcji do poziomu sił wytwórczych został sformułowany następująco:

(I) ze zbioru danych historycznie systemów organizacji produkcji przyjmuje się w skali globalnej ten system, który zapewnia przy danym poziomie sił wytwórczych najwyższy produkt dodatkowy dla właścicieli środków produkcji.

Analogiczna zależność adaptacyjna zachodzi pomiędzy nadbudową a bazą ekonomiczną. Spośród rozmaitych systemów polityczno-prawnych (przekazanych przez tradycję, wymyślonych przez filozofów) w skali masowej rozpowszechniają się te, które zapewniają – przy danym stanie bazy – najbardziej efektywne wprowadzenie optymalnego dla klasy właścicieli systemu organizacji produkcji. Zależność ta sformułowana jest następująco:

(II) ze zbioru historycznie danych systemów polityczno-prawnych przyjmuje się w społeczeństwie ten, który zapewnia – przy danym stanie bazy ekonomicznej – optymalny dla klasy panującej system organizacji produkcji.

Podobnie adaptacyjny charakter ma zależność świadomości społecznej od bytu społecznego. Tutaj interesy klasy właścicieli gwarantowane przez system polityczno-prawny pełnią funkcję selektora dla indywidualnych idei. W skali masowej rozpowszechniają się takie poglądy, które – w danych warunkach społeczno-ekonomicznych – zapewniają trwałość systemowi politycznemu. Ujmuje to następująca zależność:

90-LECIE FILOZOFII W POZNANIU

(III) ze zbioru danych historycznie systemów idei przyjmują się w społeczeństwie te, które zapewniają – przy danych warunkach społeczno-ekonomicznych – najwyższą stabilność systemowi prawno-politycznemu.

Zależność (I) opisuje dostosowywanie się systemów organizacji produkcji do poziomu sił wytwórczych. Poziom sił wytwórczych wraz z optymalnym systemem produkcji (stosunkami produkcji) stanowi bazę ekonomiczną. Zależność (II) opisuje dostosowywanie się systemów polityczno-prawnych do bazy ekonomicznej. Mianem nadbudowy polityczno-prawnej określaną jest optymalny system polityczno-prawny. Baza ekonomiczna wraz z nadbudową polityczno-prawną tworzy warunki społeczno-ekonomiczne. Do nich dostosowuje się świadomość społeczna (opisywana przez zależność III). Uzyskane w ten sposób twierdzenia adaptacyjne – obowiązujące przy licznych założeniach idealizujących – składają się na model wyjściowy formacji społeczno-ekonomicznej. Ich stopniowe uchylanie (jednym z kluczowych było uchylenie założenia o stabilności sił wytwórczych) stało się później (w latach 70. i na początku lat 80. XX w.) podstawą rozwoju adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego. Graficznie system zależności można przedstawić następująco:

Środki produkcji	System organizacji produkcji	
Baza ekonomiczna	System polityczno-prawny	
Warunki ekonomiczno-społeczne (byt)		Świadomość ekonomiczna

Paradoks historyzmu. Koncepcjami nadrzędnymi wobec adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego była kategoriałna interpretacja dialektyki marksowskiej [Nowak, 1977a] i idealizacyjna teoria nauki [Nowak, 1971, 1974, 1977b]. Kategoriałna interpretacja

dialektyki pozwalała w terminach ontologicznych scharakteryzować naturę rzeczywistości historycznej opisywaną przez adaptacyjną interpretację materializmu historycznego, zaś idealizacyjna teoria nauki określała status wysuwanych twierdzeń i sposób ich konkretyzacji.

Esencjalistyczna ontologia przyjmowana w ramach kategorialnej interpretacji dialektyki zakładała, że na badane zjawisko wpływa szereg czynników, które w różny sposób na nie oddziałują. Tworzą one strukturę esencjalną danego zjawiska, składającą się przynajmniej z dwóch poziomów. Na jej poziomie głębokim występują jedynie czynniki główne, na poziomie powierzchniowym – czynniki główne wraz ze wszystkimi czynnikami ubocznymi. W analogiczny sposób można odtworzyć strukturę nomologiczną badanego zjawiska, czyli zależności zachodzące pomiędzy czynnikami a determinowanymi przez nie zjawiskami. Prawidłowością nazywa się zależność badanego zjawiska od czynnika głównego. Natomiast zależność powierzchniowa albo forma manifestacji prawidłowości jest określana przez wpływ wszystkich czynników oddziałujących na dane zjawisko.

Stanowisko dialektyczne (w wykładni kategorialnej) zakłada zmienność czynników głównych i, co za tym idzie, prawidłowości, którym podlegają badane zjawiska. Wyróżnić można dwa podstawowe typy przekształceń struktur esencjalnych: rozwinięcia i transformacje. Rozwinięcia zachodzą w obrębie czynników ubocznych struktury esencjalnej badanego zjawiska, a transformacje – w obrębie czynników głównych.

Ten pierwszy typ przekształceń prowadzi jedynie do zmiany formy manifestacji danej prawidłowości. Są to zatem zmiany ilościowe, w których czynnik główny, a więc i prawidłowość pozostaje ta sama, a zmianie ulega tylko repertuar czynników ubocznych, pociągający za sobą zmianę formy manifestacji danej prawidłowości. O wiele bardziej doniosłymi przekształceniami są transformacje, które dokonują się w obrębie czynników głównych dla badanych zjawisk. Prowadzą one do zmiany prawidłowości, której podlegało badane zjawisko. Transformacja pierwszego rodzaju to takie przekształcenie, w którym czynnik będący czynnikiem głównym w okresie poprzedzającym, w okresie następującym jest nadal czynnikiem wpływającym na badane zjawisko,

choć nie jest już czynnikiem głównym, lecz ubocznym. Transformacja drugiego rodzaju to taka, w którym dotychczasowy czynnik główny wypada ze struktury esencjalnej badanego zjawiska.

W taki sposób zinterpretowana dialektyka marksowska pozwalała sformułować paradoks historyzmu: kategoriałna rekonstrukcja dialektyki marksowskiej zakłada zmienność czynników głównych badanych zjawisk [Nowak, 1977b, s. 89-90], tymczasem marksowski materializm historyczny utrzymuje, że siły wytwórcze i stosunki produkcji są ustalonymi raz na zawsze głównymi determinantami życia społecznego we wszystkich społeczeństwach i we wszystkich okresach historycznych. Prowadzi to do pytania: czy w rozwoju historycznym repertuar czynników głównych podlega, czy też nie podlega zmianie? Jeżeli odpowiemy twierdząco, to prowadzi to do następnego pytania o charakter tych nie-ekonomicznych, lecz nadal materialnych czynników.

3. Przejścia międzypokowe i międzyformacyjne. Periodyzacja dziejów w adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego

Epoki i formacje. W ramach AIMH próbowano sobie poradzić ze wspomnianym paradoksem historyzmu, opracowując idealizacyjno-adaptacyjną interpretację Engelsowskiego materializmu historycznego. Według tego ujęcia – rozwijanego głównie przez Jolanę Burbelkę [1978, 1980] czynnikiem głównym w społeczeństwach pierwotnych nie jest produkcja gospodarcza, lecz reprodukcja życia. Dopiero w epoce społeczeństw klasowych produkcja dóbr materialnych staje się czynnikiem głównym.

Według rekonstrukcji podstawowych pojęć Engelsowskiego materializmu historycznego [Burbelka, 1980, s. 38-39] elementem „bazy rodowej” jest czynnik reprodukcji życia i stosunków pokrewieństwa. Nadbudowa ekonomiczno-polityczna i baza rodowa składają się na byt rodowy (warunki rodowo-społeczne) Tak pojęte warunki rodowo-społeczne determinują świadomość upowszechnioną w całym społeczeństwie. Ponieważ mamy do czynienia ze społeczeństwem

przedklasowym, jest to świadomość plemienna, a nie dominującej klasy społecznej. Struktura esencjalna typowej formacji epoki rodowej przedstawia się zatem w następujący sposób:

R, Spk

R, Spk, Nep

R, Spk, Nep, Śpl.

Objaśnienia: R – reprodukcja życia, Spk – stosunki pokrewieństwa, Nep – nadbudowa ekonomiczno-polityczna, Śpl – świadomość plemienna.

Burbelka zrekonstruowała również podstawowe prawa teorii formacji rodowej:

(I. R) Ze zbioru danych historycznie typów stosunków pokrewieństwa utrzymuje się, przy danych warunkach reprodukcji życia, ten, przy którym wskaźnik przeżywalności jest maksymalny.

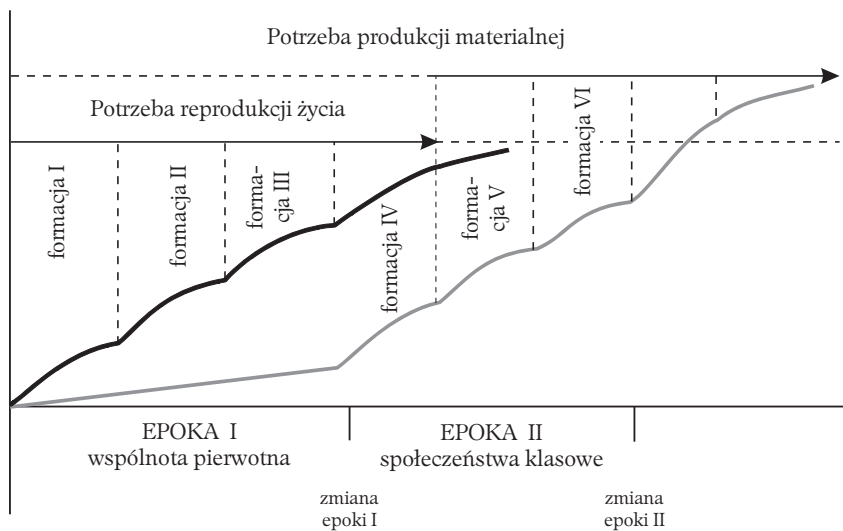
(II. R) Ze zbioru danych historycznie systemów ekonomiczno-politycznych utrzymuje się ten, który przy danej „bazie rodowej”, pozwala utrwalić się w sposób najbardziej efektywny optymalnym stosunkom pokrewieństwa.

(III. R) Ze zbioru danych historycznie systemów idei utrzymuje się ten, który zapewnia – przy danych warunkach społeczno-rodowych – najwyższą stabilność optymalnej nadbudowie ekonomiczno-politycznej.

Teoria formacji rodowo-społecznej była budowana analogicznie do teorii formacji społeczno-ekonomicznej:

Reprodukcja życia	Stosunki pokrewieństwa		
Baza rodowa		System ekonomiczno-polityczny	
Warunki rodowo-społeczne			Świadomość plemienna

Ze względu na stosunki pokrewieństwa – formę małżeństwa – Burbelka wyróżniała trzy formacje rodowe. W pierwszej formacji rodowej rozpowszechnione było małżeństwo grupowe I stopnia, w którym wyłączone zostały najpierw stosunki seksualne pomiędzy rodzicami a dziećmi, a później pomiędzy braćmi a siostrami. W kolejnej formacji rodowej upowszechniło się małżeństwo grupowe II stopnia, w którym wyłączeni zostali ze stosunków seksualnych bliżsi i dalsi krewni. W trzeciej formacji rodowej upowszechniło się małżeństwo monogamiczne, regulujące jeszcze bardziej restrykcyjnie stosunki seksualne w społecznościach ludzkich. Ta diachroniczna ewolucja form małżeństwa prowadzić miała – według powyżej przedstawionej interpretacji – do uzyskania jak najzdrowszego potomstwa. Według tejże autorki rozwój ludzkości można podzielić na dwie zasadnicze epoki: rodową i klasową; w ramach tych dwóch epok można dopiero wyróżnić formacje społeczno-rodowe i społeczno-ekonomiczne. Ilustruje to rysunek 1.

Rysunek 1. Przejścia międzyepokowe i międzyformacyjne

Objaśnienia: linia falista ciemna - formacje; strzałka - potrzeba reprodukcji życia w epoce pierwszej i potrzeba produkcji materialnej w epoce drugiej; linia przerywana - potrzeba reprodukcji życia w epoce drugiej i potrzeba produkcji materialnej w epoce pierwszej; linia falista jasna - przejścia międzyepokowe [Burbelka, 1980, s. 98].

90-LECIE FILOZOFII W POZNANIU

Autorka ta określiła również zasady przejścia międzyepokowego. Czynnikiem głównym dla rozwoju społeczeństw w epoce rodowej była reprodukcja życia, natomiast czynnikiem głównym dla społeczeństw klasowych – produkcja. Przypomnijmy raz jeszcze struktury esencjalne formacji społeczno-rodowej i klasowo-ekonomicznej:

F_{SR}: R, Spk
R, Spk, Nep
R, Spk, Nep, Śpl

F_{SE}: P, Spr
P, Spr, Npol
P, Spr, Npol, Śkl

Objaśnienia: R – reprodukcja życia, Spk – stosunki pokrewieństwa, Nep – nadbudowa ekonomiczno-polityczna, Śpl – świadomość plemienna, P – produkcja, Spr – stosunki produkcji, Npol – nadbudowa polityczno-prawna, Śkl – świadomość klasowa.

Według Burbelki przejścia międzyepokowe zachodzić mają w następujący sposób:

1. Czynniki główne z epoki następczej w ostatniej formacji epoki poprzedniej występują powyżej powierzchniowego poziomu istotności.
2. Czynniki główne z epoki poprzedniej w pierwszej formacji epoki następczej występują powyżej powierzchniowego poziomu istotności.
3. Czynniki główne z epoki poprzedniej w epoce następczej nie mogą znaleźć się na najniższym poziomie istotności [Burbelka, 1980, s. 127].

Struktura esencjalna ostatniej formacji epoki społeczno-rodowej wygląda zatem następująco:

R, Spk
R, Spk, **P**
R, Spk, **P**, Nep
R, Spk, **P**, Nep, Śpl,

zaś struktura esencjalna pierwszej formacji epoki społeczno-klasowej może być oddana w sposób następujący:

P, Spr

P, Spr, **R**

P, Spr, **R**, Npol

P, Spr, **R**, Npol, Śkl.

Jolanta Burbelka naszkicowała mechanizm przejść międzyformacyjnych w epoce rodowej. Większe zainteresowanie wzbudziła jednak natura przejść międzyformacyjnych w epoce klasowej, które doczekały się trzech odmiennych ujęć, autorstwa Krzysztofa Łastowskiego [1978, 1981], Piotra Buczkowskiego [1978, 1979, 1981] oraz Piotra Buczkowskiego, Andrzeja Klawitera i Leszka Nowaka [1982].

O trzech odmianach rozwoju sił wytwórczych. Krzysztof Łastowski, dokonując konkretyzacji wyjściowego modelu zależności społecznych opracowanych w adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego, uchylił założenie o stałym poziomie sił wytwórczych. Zamiast tego – wykorzystując analogie pomiędzy rozwojem gatunków biologicznych a rozwojem społeczeństw ludzkich – wprowadził pojęcie kierunkowego, stabilizującego oraz różnicującego rozwoju sił wytwórczych.

Stabilizujący rozwój sił wytwórczych występuje w obrębie każdej formacji. Ma on charakter ilościowy i polega na stopniowych udoskonaleniach istniejących narzędzi pracy. Ten typ wzrostu sił wytwórczych nie prowadzi do całościowego przekształcenia dotychczasowych systemów organizacji produkcji, systemu polityczno-prawnego i świadomości społecznej. Ulegać one mogą, co najwyżej, drobnym, stopniowym zmianom zapewniającym z punktu widzenia właścicieli efektywniejsze zaspokajanie produktu dodatkowego.

Sytuacja ulega zmianie, gdy dokonuje się kierunkowy rozwój sił wytwórczych związany z pojawieniem się nowego rodzaju wytwórczości (np. przemysłu w społeczeństwie agrarnym). Wyłania się wtedy nowa klasa właścicieli, która maksymalizuje nowy rodzaj produktu dodatkowego. Prowadzi to do zmiany dotychczasowego kryterium adaptacji. Jeżeli nowe siły wytwórcze zdominują produkcję gospodarczą, wówczas w trybie adaptacyjnym dostosowuje się do nich

i upowszechnia nowy sposób organizacji produkcji, nadbudowa polityczno-prawna i świadomość społeczna.

Łastowski dopuszczał również pojawienie się nowego rodzaju sił wytwórczych, który będzie wprawdzie odrębny od dotychczasowego, lecz nie będzie od niego bardziej produktywny. Dochodzić ma wówczas do zróżnicowanego rozwoju sił wytwórczych: w społeczeństwie takim wyłaniają się dwie (lub więcej) klasy właścicieli środków produkcji, które maksymalizują odmienne rodzaje produktu dodatkowego. Wykształcają się dwa (lub więcej) kryteria adaptacji. Do poziomu sił wytwórczych znów – w trybie zależności adaptacyjnej – dostosowują się nowe sposoby organizacji produkcji, nadbudowa polityczno-prawna i świadomość społeczna. Zdaniem Łastowskiego:

Jest to obraz rozwoju wielościęzkowego. Dopuszcza on, że nie wszystkie społeczeństwa musiały przechodzić przez te same formacje, tj. że rozwój nie musiał przebiegać w sposób jednościeżkowy. Wydaje się, że zwłaszcza kwestia tzw. formacji azjatyckiej, choć do dziś sporna, daje pewne uzasadnienie dla wielościęzkowego obrazu rozwoju społeczeństw [Łastowski, 1981, s. 69].

Łastowski poprzestaje jednak tylko na tej konstatacji, nie charakteryzując dokładniej pod względem historyczno-empirycznym wspomnianych ścieżek rozwoju sił wytwórczych i ich społecznych następstw.

Epoki, stadia i formacje. Dokładniejszego scharakteryzowania przejść międzyformacyjnych w epoce klasowej podjął się Piotr Buczkowski [1978, 1979, 1981; prezentacja koncepcji Buczkowskiego zob. Brzechczyn, 2005), który wprowadził rozróżnienie na stosunki własności i system organizacji produkcji. Według tego autora:

jeżeli ktoś jest właścicielem przedmiotu *P*, to podejmuje decyzje dotyczące użytkowania tego przedmiotu (bądź deleguje ich podejmowanie w inne ręce), a ponadto inni członkowie społeczeństwa skłonni są wykonywać swoje role społeczne wynikające ze stosunku do danego obiektu [Buczkowski, 1978, s. 160].

Do systemu organizacji produkcji wchodzi wszystkie socjologiczne reguły zachowań występujące w toku procesu produkcji, które nie należą do stosunków własności; obejmują one na przykład podział pracy i kooperację pomiędzy pracownikami, organizację procesu pracy i wynikające stąd stosunki podległości, kwalifikacje zawodowe itp. Stosunki własności spośród występującej w danym czasie puli systemów organizacji produkcji wyróżniają taki podzbiór systemów organizacyjnych, który jest z nimi zgodny, czyli umacniają rolę właściciela w procesie produkcji [Buczkowski, 1978, s. 162]. Z podzbioru systemów organizacji produkcji zgodnych ze stosunkami własności upowszechnia się taki system, który przy danym poziomie sił wytwórczych zapewnia klasie właścicieli środków produkcji najwyższy produkt dodatkowy [Buczkowski, 1978, s. 163].

Autor ten konkretyzuje model wyjściowy zakładający stabilność sił wytwórczych. Uchyła to założenie, przyjmując, że:

- poziom sił wytwórczych zmienia się w kolejnych okresach;
- istnieją dwa rodzaje sił wytwórczych, przy czym w pierwszym okresie siły wytwórcze dotychczasowe dominują nad nowo powstałymi;
- dominujące siły wytwórcze są zgodne z rozpowszechnionymi stosunkami własności.

W rozważanym społeczeństwie większość właścicieli dotychczasowych środków produkcji typu A wprowadza ze zbioru systemów organizacji produkcji zgodnych ze stosunkami własności W_A te systemy organizacyjne, które przynoszą dominującej klasie właścicieli najwyższy produkt dodatkowy. Natomiast właściciele nowych środków produkcji typu B wprowadzają ze zbioru systemów organizacji produkcji zgodnych ze stosunkami własności W_B te systemy organizacyjne, które im przynoszą najwyższy produkt dodatkowy. Nowe systemy organizacji produkcji są zgodne ze stosunkami własności W_B , lecz niezgodne z rozpowszechnionymi stosunkami własności W_A .

W społeczeństwie występują zatem dwa rodzaje sił wytwórczych. Ich właściciele wprowadzają optymalne ze względu na poziom sił wytwórczych typu A i B systemy organizacji produkcji. Ponieważ stare siły wytwórcze dominują, zaś nowy rodzaj występuje niejako na

marginesie, klasa silniejsza ekonomicznie (a więc właściciele środków produkcji typu A) ma monopol na wprowadzanie w skali globalnej systemów prawnych, politycznych, ideologii etc., wzmacniających ich pozycję w społeczeństwie.

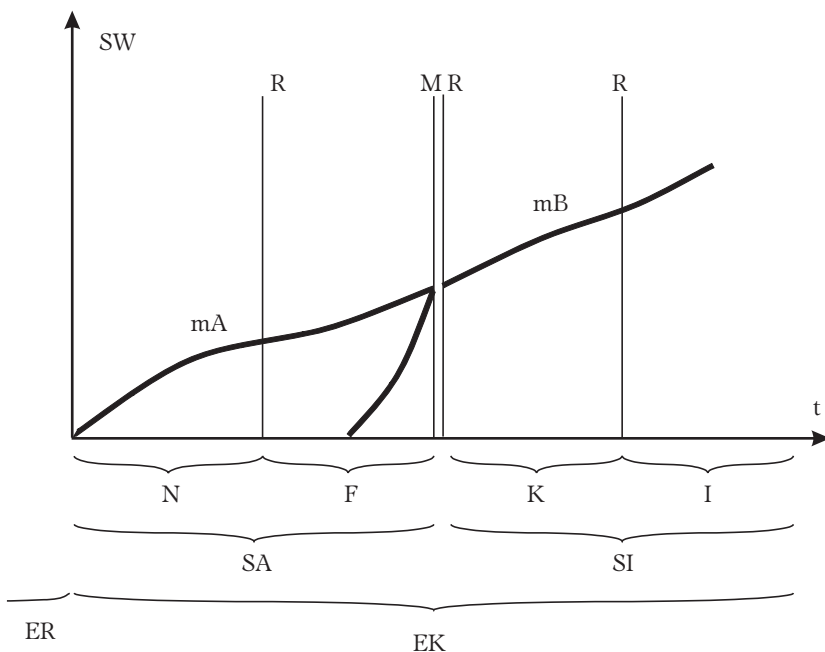
Sytuacja zmienia się, gdy nowe siły wytwórcze coraz bardziej upowszechniają się w społeczeństwie i wytwarzają większą część dochodu narodowego niż dotychczasowe siły wytwórcze A . Prowadzi to do konfliktu sił wytwórczych B z rozpowszechnionymi stosunkami własności W_A . Wówczas w skali globalnej rozpowszechniają się stosunki własności W_B , które – przy danym poziomie sił wytwórczych B – zapewniają nowej klasie właścicieli środków produkcji maksymalizację produktu dodatkowego na podstawie stosowania optymalnego systemu organizacji produkcji. Wtedy w społeczeństwie ze zbioru historycznie występujących systemów organizacji produkcji zgodnych z nowymi stosunkami własności W_B rozpowszechniane są w kolejnych okresach te systemy organizacyjne, które (przy zmieniającym się poziomie sił wytwórczych B) zapewniają klasie właścicieli środków produkcji typu B coraz wyższy produkt dodatkowy. Następnie ten ruch dostosowawczy do nowych sił wytwórczych obejmuje pozostałe piętra organizacji życia społecznego: nadbudowę polityczno-prawną i świadomość społeczną, które adaptują się do nowego rodzaju sił wytwórczych.

Uzyskany obraz przejścia międzyformacyjnego zasadza się na powstaniu nowego rodzaju sił wytwórczych i przekształcaniu stosunków własności. W ramach adaptacyjnej wykładni materializmu historycznego Buczkowski zaproponował nową periodyzację rozwoju społecznego. Epoka klasowa dzieli się na dwa stadia, w których dominowały odmienne rodzaje sił wytwórczych: rolnicze i przemysłowe. Przejścia między tymi stadiami dokonywały się na drodze makrorewolucji, w trakcie której klasy związane z bardziej wydajnymi siłami wytwórczymi podporządkowywały sobie pozostałe klasy społeczne oraz dziedziny wytwórczości.

Dopiero w ramach tych stadiów można wyodrębnić formacje społeczno-ekonomiczne. W stadium agrarnym Buczkowski wyróżniał niewolnictwo i feudalizm, zaś w stadium industrialnym: kapitalizm wolnokonkurencyjny i kapitalizm monopolistyczny (imperializm),

któremu nadawał status odrębnej formacji społecznej [Buczkowski, 1978, 1981, 1982].

Graficznie periodyzacja rozwoju historycznego przedstawiona została na rysunku 2.

Rysunek 2. Periodyzacja rozwoju historycznego

Objaśnienia: SW - siły wytwórcze; t - czas; mA, mB - krzywa maksymalizacji produktu dodatkowego środków produkcji typu A i B; N, F, K, I - odpowiednio formacja niewolnicza, feudalna, kapitalistyczna i imperialistyczna; FA, FI - odpowiednie stadia rolnicze i przemysłowe; R - rewolucja związana ze zmianą stosunków własności; MR - rewolucja związana ze zmianą sił wytwórczych; ER, EK - odpowiednio: epoka rodowa i klasowa [Buczkowski, 1978, s. 197].

Moment polityczny w adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego. Wyróżnienie dwóch materializmów: Engelsowskiego i Marksowskiego, postawiło problem ich uogólnienia oraz zbudowania takiej trzeciej formy materializmu, który dałby się stosować do

systemów realnego socjalizmu. Próby uogólnionej teorii materializmu historycznego podjął się Andrzej Klawiter [1978], zaś próby stworzenia trzeciej odmiany materializmu podjęte zostały przez Piotra Buczkowskiego, Andrzeja Klawitera i Leszka Nowaka [1982]. Autorzy przyjęli założenie, że sfera polityczna i kulturowa mają budowę analogiczną do sfery gospodarczej. W sferze politycznej da się wyróżnić środki przymusu i system organizacji władzy, który składa się na bazę polityczną; baza polityczna wraz z systemem instytucji politycznych składają się na warunki społeczno-polityczne; obok nich da się wyróżnić świadomość polityczną. Pomiędzy wyróżnionymi elementami momentu politycznego zachodziły zależności adaptacyjne, które opisywano za pomocą następujących formuł:

(I. P) Ze zbioru historycznie danych systemów organizacji władzy przyjmuje się w społeczeństwie ten, który zapewnia – przy danym poziomie środków przymusu – najwyższą sferę regulacji klasie dysponentów siłami przymusu.

(II. P) Ze zbioru historycznie danych systemów politycznych instytucji ustanowionych przez prawo konstytucyjne upowszechnia się w społeczeństwie ten, który zapewnia – przy danym stanie bazy politycznej – wprowadzenie optymalnego systemu organizacji władzy.

(III. P) Ze zbioru historycznie danych systemów idei utrwała się w danym społeczeństwie – przy panujących w tym społeczeństwie warunkach polityczno-społecznych – ten, który najefektywniej legitymizuje optymalny system politycznych instytucji.

Środki przymusu	System organizacji władzy	
Baza polityczna		System instytucji politycznych
Warunki polityczno-społeczne		Świadomość polityczna

90-LECIE FILOZOFII W POZNANIU

W podobny sposób rekonstruowano moment kulturowy społeczeństwa, w którym wyróżniano środki produkcji wiedzy i system organizacji produkcji wiedzy, składające się na bazę kognitywną społeczeństwa. Baza kognitywna wraz z systemem organizacji wiedzy tworzyły warunki kognitywno-społeczne oddziałujące na świadomość meta-poznawczą. Pomiędzy wyróżnionymi elementami struktury momentu kulturowego również zachodzi zależność adaptacyjna. Zapisywano ją w postaci następujących formuł:

(I. K) Ze zbioru historycznie danych systemów organizacji produkowania wiedzy przyjmuje się w społeczeństwie ten, który – przy danym poziomie środków produkowania wiedzy – najbardziej efektywnie zwiększa krąg wyznawców idei wprowadzonych przez dysponentów środkami produkcji wiedzy.

(II. K) Ze zbioru historycznie danych systemów organizacji wiedzy upowszechnia się w społeczeństwie ten, który zapewnia – przy danym stanie bazy poznawczej – wprowadzenie optymalnego systemu organizacji wiedzy.

(III. K) Ze zbioru historycznie danych systemów meta-poznawczej świadomości upowszechnia się w danym społeczeństwie – przy panujących w tym społeczeństwie warunkach społeczno-poznawczych – ten, który najefektywniej legitymizuje optymalny system instytucji wiedzy.

Środki produkcji wiedzy	System organizacji produkcji wiedzy	
Baza kognitywna		System organizacji wiedzy
Warunki kognitywno-społeczne		Meta-poznawcza świadomość

Rozważania te stały się podstawą definicji momentu historyczno-materialnego społeczeństwa. Jest to relatywnie autonomiczna sfera życia społecznego [Buczkowski, Klawiter, Nowak, 1982, s. 241-242]:

- odzwierciedlająca w swej wewnętrznej strukturze globalną strukturę życia społecznego zawierającą trzy poziomy: (1) materialny, na który składają się środki pewnego typu i zbiór relacji społecznych zachodzących pomiędzy ludźmi stosującymi te środki, (2) układ instytucji utrwalający stan relacji międzyludzkich, (3) świadomość (wiedzę) motywującą ludzi do spełniania przypisanych im ról społecznych;
- zachodzące w niej relacje zależności adaptacyjnej charakterystyczne są dla globalnej struktury życia społecznego: relacje międzyludzkie dostosowują się do środków materialnych danego typu, układ instytucjonalny dostosowuje się do poziomu materialnych środków i relacji społecznych itd.;
- decydujący „w ostatniej instancji” jest w niej poziom materialny, który określa inne poziomy życia społecznego;
- zachodzący w niej podział na tych, którzy decydują o przeznaczeniu materialnych środków, i na tych, którzy takiego wpływu są pozbawieni, jest decydujący w dynamizowaniu konfliktu społecznego wewnątrz poszczególnego momentu społecznego danego rodzaju.

Wspomniani autorzy zakładali, że dominacja momentu ekonomicznego nad pozostałymi polega na tym, iż poziom rozwoju technologicznego bezpośrednio, tj. na sposób kauzalny, decyduje o efektywności środków przymusu i stosowanych środków propagowania wiedzy. Ponadto, gdy zniesie się założenie o izolacji momentu politycznego od ekonomicznego, upowszechnienie się optymalnego systemu władzy zależy – na sposób adaptacyjny – od poziomu środków produkcji i środków przymusu. Spośród historycznie danych systemów organizacji władzy upowszechniają się te, które zapewniają utrzymanie się optymalnego systemu organizacji produkcji. Dopiero spośród zbioru systemów władzy zgodnych z optymalnym systemem organizacji produkcji przewagę zdobywa ten system organizacji władzy, który zapewnia największą sferę regulacji władczej. Analogiczne relacje

zachodzą na pozostałych piętrach życia społecznego, a więc pomiędzy momentem ekonomicznym a kulturowym.

Autorzy rozpatrywali sytuację, w której moment ekonomiczny traci swoją wyróżnioną pozycję [Buczkowski, Klawiter, Nowak, 1982, s. 268]. Dzieje się to tylko wówczas, gdy moment ten nie jest w stanie maksymalizować swojego kryterium adaptacji (produktu dodatkowego). Wówczas jeden z podporządkowanych momentów zaczyna dominować nad życiem społecznym, zapewniając poprzez swoją dominację przetrwanie społeczeństwa jako całości i maksymalizując własne wewnętrzne kryterium adaptacji (w przypadku momentu politycznego będzie to wzrost regulacji władczej). Zdaniem autorów tzw. azjatycka formacja społeczna była rezultatem dominacji momentu politycznego. Tak więc w adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego azjatycka formacja społeczna doczekała się dwóch sposobów konceptualizacji: według Łastowskiego był to rezultat zróżnicowanego rozwoju sił wytwórczych, zaś według cytowanych autorów – dominacji momentu politycznego.

4. Społeczeństwa klasowe i supraklasowe.

O periodyzacji w nie-Marksowskim materializmie historycznym

Próby zastosowania uogólnionej formy adaptacyjnej interpretacji materializmu historycznego do budowy teorii socjalizmu dla Leszka Nowaka okazały się nieprzekonujące i zaprowadziły go do budowy nie-Marksowskiego materializmu historycznego [Nowak, 1997a, s. 60]. Teoria ta, przejmując pogląd na izomorficzną strukturę trzech dziedzin życia społecznego: polityki, kultury i gospodarki, wypracowaną w AIMH, wzmacnia antagonistyczny charakter materializmu historycznego. Prowadzi to do uogólnienia pojęcia klasy społecznej. Leszek Nowak zakłada, że klasy społeczne istnieją tylko w gospodarce, ale wyłaniają się także w polityce i kulturze. W życiu politycznym klasa władców, dysponując środkami przymusu, powiększa globalną

sferę wpływów, ograniczając autonomię obywateli. W życiu gospodarczym dysponowanie środkami produkcji pozwala klasie właścicieli maksymalizować produkt dodatkowy kosztem dochodów bezpośrednich producentów. Natomiast w kulturze monopol dysponowania środkami produkcji duchowej pozwala kastom kapłańskim na pogłębianie swego panowania duchowego i ograniczanie autonomii wiernych. Antagonizmy społeczne oparte na nierównym dostępie do materialnych środków społecznych (przymusu, produkcji i indoktrynacji) w każdej z trzech dziedzin życia społecznego mają więc autonomiczny charakter. Podziały klasowe z sąsiednich sfer życia społecznego mogą je jedynie osłabiać bądź wzmacniać. Podziały klasowe mogą się też kumulować i jedna i ta sama klasa społeczna, aby powiększyć swoją moc społeczną, może przejąć na przykład dysponowanie środkami przymusu i produkcji bądź przymusu i produkcji duchowej itd. Prowadzi to do tego, jak zauważa Nowak, że:

moment ekonomiczny traci w szkicowanej tutaj ogólniejszej perspektywie swoją wyjątkowość. Okazuje się on być jednym z trzech momentów materialnych społeczeństwa o tej samej strukturze wewnętrznej. Kiedy już wiadomo, że nie tylko moment ekonomiczny cechuje się tym, iż dominującą w nim rolę odgrywają narzędzia materialne i że dyspozycja nimi generuje podział na klasy toczące walkę między sobą wobec swych przeciwstawnych interesów, podstawowa rola pełniona w społeczeństwie przez sferę ekonomiczną przestaje być czymś samym przez się zrozumiałym i – domaga się wyjaśnienia. Teraz też pojawia się możliwość pomyślenia (...), że są teoretycznie choćby dopuszczalne takie typy społeczeństw, w których dominującą rolę odgrywać może nie element ekonomiczny, a np. polityczny. (...) Teraz okazuje się to nie rzeczą spekulatywnych dywagacji o tym, że wyjątkowość swą ekonomika zawdzięcza temu, iż bez środków do pożywienia żadne społeczeństwo nie może istnieć (jak gdyby mogło istnieć bez zjawiska dziedziczności genetycznej, odpowiedniej zawartości tlenu w atmosferze, odpowiedniego przedziału temperatury na ziemi, siły grawitacji i tysiąca innych rzeczy, których nikt przy zdrowych zmysłach nie chciałby podnieść do rangi „naczelnej determinanty rozwoju

społecznego”), ale staje się to kwestią empirii. Trzeba po prostu zbadać, w których społeczeństwach i w jakich okresach historycznych dominuje taki a nie innych z momentów materialnych społeczeństwa [Nowak, 1981, s. 200].

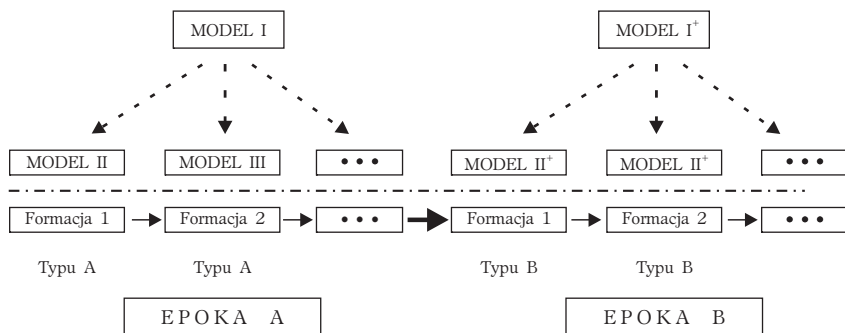
Nowak buduje zatem materialistyczną teorię władzy w perspektywie, w której realny socjalizm okazuje się systemem ewoluującym według odmiennych niż ekonomiczne, bo politycznych mechanizmów rozwojowych [Nowak, 1991]. Gospodarka w tej teorii podporządkowana jest interesowi społecznemu władzy politycznej. Generalnie rzecz biorąc, w rozwoju społeczeństw politycznych (socjalistycznych) można wyróżnić stadia: wzrostu regulacji władczej, stabilizacji panowania politycznego i redukcji regulacji władczej.

Według L. Nowaka „na historię społeczną składają się trzy linie rozwoju: linia społeczeństw pierwotnych, od której oddzieliła się linia cywilizacji pozaeuropejskich (takich jak inkaska czy chińska) i linia cywilizacji zachodniej z drugiej strony” [Nowak, 1997b, s. 12]. Społeczeństwa pozaeuropejskie w teorii tej identyfikuje się z różnymi typami społeczeństw supraklasowych [Nowak, Paprzycka, 1987], zaś społeczeństwa należące do cywilizacji europejskiej ze społeczeństwami klasowymi (z klasami rozdzielonymi, gdzie momentem dominującym jest gospodarka). Ograniczając się zatem do dziejów społeczeństw europejskich, można powiedzieć, że rozwój ten przebiegał przez trzy epoki:

- społeczeństw rodowych,
 - społeczeństw ekonomicznych (klasyczna cywilizacja zachodnia),
 - społeczeństw politycznych (społeczeństwa realnego socjalizmu).
- Graficznie zostało to przedstawione na rysunku 3.

Jednakże przyjęta periodyzacja procesu historycznego w n-Mmh jest niejednoznaczna, w części bowiem opiera się na kryteriach przyjętych w AIMH, a w części na kryteriach obecnych w n-Mmh, które są podstawą refutacji materializmu historycznego. Oto najważniejsze braki tej periodyzacji:

- natura społeczeństw rodowych: w AIMH tradycyjnie utrzymywano, że jest to formacja nieantagonistyczna, podziały klasowe wyodrębniały się właśnie w społeczeństwach określanych jako klasowe; tymczasem, skoro nie-Marksowski materializm

Rysunek 3. Struktura teorii procesu historycznego

Objaśnienia: strzałka przerywana - relacja konkretyzacji diachronicznej, ponieważ kolejne modele odpowiadają kolejnym formacjom społecznym; strzałka krótka - przejścia międzyformacyjne; strzałka pogrubiona - przejścia międzypokowe, przy których zmienia się zestaw czynników głównych społeczeństwa; odpowiada temu całkowicie nowa, bo oparta na odmiennym modelu podstawowym teoria społeczna [Nowak, 1991, t. I, s. 51].

historyczny jest teorią antagonistyczną, to wyróżniając linię społeczeństw pierwotnych, winien scharakteryzować również typ antagonizmu społecznego charakterystyczny dla tego rodzaju społeczeństw (próbę taką podjął Buchowski [2003]);

- w koncepcji tej wyróżnia się formacje społeczno-ekonomiczne (niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm), lecz nie wyróżnia się – analogicznie – formacji społeczno-politycznych (i formacji społeczno-kulturowych); trzeba więc albo zrezygnować z formacji społeczno-ekonomicznych [Brzechczyn, 2004, s. 107-109], albo wprowadzić formacje społeczno-polityczne i społeczno-duchowe.

Periodyzacja jest zawsze pochodną zakładanej teorii rozwoju historycznego. Niejednoznaczności nie-Marksowskiego materializmu historycznego w tym zakresie wskazują – jak argumentowałem w innych pracach [Brzechczyn, 2004, s. 66-86; 2007], że nie jest on w swojej dotychczasowej postaci teorią zdolną ująć całościowy rozwój historyczny, obejmujący również dzieje społeczeństw poza-europejskich. Zastanowienie się, co zrobić, aby stworzyć spójną periodyzację procesu historycznego społeczeństw należących zarówno do europejskiej, jak i pozaeuropejskiej linii rozwojowej, jest tematem na inny artykuł [por. Brzechczyn, 2004].

Bibliografia

- Brzechczyn K. [2004], *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Brzechczyn K. [2005], *Dynamika formacji. O Piotra Buczkowskiego koncepcji marksizmu analitycznego*, w: K. Bondyra, M. S. Szczepański, P. Śliwa (red.), *Państwo, samorząd i społeczności lokalne*, Wydawnictwo WSB, Poznań.
- Brzechczyn K. [2007], *On the Application of non-Marxian Historical Materialism to Development of non-European Societies*, w: J. Brzeziński, A. Klawiter, T. A. F. Kuipers, K. Łastowski, K. Paprzycka, P. Przybysz (red.), *The Courage of Doing Philosophy: Essays Dedicated to Leszek Nowak*, Rodopi, Amsterdam-New York.
- Buchowski M. [2003], *Spółeczeństwo premomentowe. Próba uzupełnienia nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, w: K. Brzechczyn (red.), *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne*, Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, t. 19, Zysk i S-ka, Poznań.
- Buczkowski P. [1978], *Teoria ruchu formacji społeczno-ekonomicznej. Próba interpretacji adaptacyjnej*, w: L. Nowak (red.).
- Buczkowski P. [1979], *Teoria ruchu wewnątrzformacyjnego. Próba rozszerzenia teorii ruchu formacji społeczno-ekonomicznej*, w: K. Łastowski, L. Nowak (red.), *Konfrontacje i parafrazy*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, vol. 4, PWN, Poznań.
- Buczkowski P. [1981], *Z problematyki teorii społeczeństw ekonomicznych*, Wyd. PAM, Szczecin.
- Buczkowski P. [1982], *Imperialism: On the Possibility of Reinterpretation of Lenin's Concept*, w: L. Nowak (red.).
- Buczkowski P., Klawiter A., Nowak L. [1982], *Historical Materialism as a Theory of Social Whole*, w: L. Nowak (red.).
- Burbelka J. [1978], *Materializm historyczny: teoria generalna i formy*, w: L. Nowak (red.).
- Burbelka J. [1980], *Epoki i formacje. Próba rekonstrukcji adaptacyjnej*, Ossolineum, Kraków.
- Klawiter A. [1978], *Problem metodologicznego statusu materializmu historycznego*, PWN, Warszawa-Poznań.

- Łastowski K. [1978], *Teoria ruchu formacji społeczno-ekonomicznej a teoria rozwoju gatunków*, w: Nowak (red.) [1978].
- Łastowski K. [1981], *Problem analogii teorii ewolucji i teorii formacji społeczno-ekonomicznej*, PWN, Warszawa-Poznań.
- Łastowski K., Nowak L. (red.) [1979], *Konfrontacje i parafrazy*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, vol. 4, PWN, Poznań.
- Nowak L. [1971], *U podstaw Marksowskiej metodologii nauk*, PWN, Warszawa.
- Nowak L. [1973], *Teoria formacji społecznej jako teoria adaptacyjna*, „Studia Socjologiczne”, nr 4.
- Nowak, L. [1974], *Zasady marksistowskiej filozofii nauki. Próba systematycznej rekonstrukcji*, PWN, Warszawa.
- Nowak L. [1977a], *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, PWN, Warszawa.
- Nowak L. [1977b], *U podstaw dialektyki marksowskiej. Próba interpretacji kategorialnej*, PWN, Warszawa.
- Nowak L. [1981], *Wolność i władza. Przyczynek do nie-Marksowskiego materializmu historycznego*, NZS AR, Poznań.
- Nowak L. [1991], *U podstaw teorii socjalizmu*, t. I-III, Nakom, Poznań.
- Nowak L. [1997a], *Adaptacyjna interpretacja materializmu historycznego: przegląd. Przyczynek do polskiego materializmu analitycznego*, w: L. Nowak, P. Przybysz (red.).
- Nowak L. [1997b], *Marksizm versus liberalizm. Pewien paradoks*, w: L. Nowak, P. Przybysz (red.).
- Nowak L., Paprzycka K. [1987], *Kilka uwag o naturze społeczeństw Trzeciego Świata*, „Przyjaciół Nauk. Studia z teorii i krytyki społecznej”, nr 3-4.
- Nowak L. [1978] (red.), *Założenia materializmu historycznego*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, vol. 3, PWN, Poznań-Warszawa.
- Nowak L. (red.) [1982], *Social Classes Action and Historical Materialism*, Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 6, Rodopi, Amsterdam.
- Nowak L., Przybysz P. (red.) [1997], *Marksizm, liberalizm, próby wyjścia*, Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, vol. 17, Zysk i S-ka, Poznań.
- Topolski J. [1996], *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Rytm, Warszawa.